

N. SZABÓ JÓZSEF

A magyar tudományos elitek és a politika (1945–1948)

A tudományos elitek és a politika viszonya a történelem során sokszor változott. A tudomány történetéből ismert tény, hogy a hatalomnak az ókortól napjainkig mindig szüksége volt a tudósok tevékenységére, ugyanakkor a tudomány művelői sem függetleníthették magukat teljesen a tudomány pártolótól. A „szabadon lebegő” értelmiség ideáltípusa a kultúrtörténetben csak stabil anyagi háttérrel rendelkező tudósok esetében valósulhatott meg. A tudósok függetlenségét garantáló pénzügyi háttérrel a család vagyona, illetve olyan mecénások jelenthették, akik a szabad gondolkodást, illetve a tudományos elmélyülést lehetővé tették. Bár a művelődéstörténetből több, a hatalomtól független tudóst ismerünk, ennek ellenére a tudomány és a politika viszonyát többnyire nem az ilyen típusú kapcsolatok jellemezték.

Azt, hogy milyen viszony alakult ki a politika és a tudósok között, alapvetően az adott ország társadalmi, politikai berendezkedése, illetve az uralkodó osztályok értékrendje döntötte el. A tudománypolitikának (mint szakpolitikának) a megjelenése után a művelődéspolitika egyik centrális kérdése lett a tudományos elitekhez való viszony. A tudományos elitek kimagasló értékteremtő tevékenységét a racionálisan gondolkodó politika és a társadalmak többnyire értékelték, ezért a „szellemi arisztokráciának” mindenkor presztízse volt az emberi közösségekben.

A tudósok nemcsak az emberiség kulturális és tudományos életének formálásában, hanem a modernizáció és a nemzeti felemelkedés megvalósításában is meghatározó szerepet játszottak. Olyan tudást birtokoltak, amelyet hosszú távon egyetlen hatalom sem nélkülözhetett, mással nem pótolhatott súlyos krízisek, megrázkódtatások nélkül. Egyes önpusztító politikai rendszerek megpróbálták ugyan a szellemi eliteket – az egész értelmiséggel együtt – ellehetetleníteni, sőt: megsemmisítésüket is tervbe vették, de „kísérleteik” végül népük tönkretételéhez, majd saját bukásukhoz vezetett.

A dolgozat a szerző hasonló című, közelmúltban elkészült monográfiájának tézise.

A diktatórikus rendszerek hatalomra kerülésük után differenciáltabb viszony kialakítására törekedtek a tudományos elitekkel, mint az utópiákat megvalósítási szándékozó falanszterek. Elsődlegesen gazdasági és katonapolitikai okok miatt igényelték bizonyos elitek, különösen a műszaki értelmiségiek és a természettudósok támogatását. Ugyanakkor a bölcsezszer meggyerése nem vált fontossá számukra. A diktatúrák legszélsőségesebb változataiban, a különböző totalitárius rendszerekben a hatalmon lévők végképp el akarták törölni a múltat, illetve máshol és másként keresték történelmük és kultúrájuk gyökereit, mint az előző uralkodó osztályok. Nem véletlen, hogy a bölcsezszer a diktatúrák által létrehozott „új” világban nem válhatott integrálandó csoporttá. Még rosszabb helyzetbe kerültek a társadalomtudósok a totalitárius berendezkedések kiépülése után. A politikának „tükröt tartó” társadalomtudomány egyenesen kártékonynak számított a hatalmat megragadó politikai osztályok számára. Nem meglepő, hogy mind a sztálinizmus, mind a fasizmus (nemzetiszocializmus) sürgősen hozzáfűzött saját legitimitációja megteremtéséhez, és a régi társadalomtudósokat nemcsak a tudományos életből távolította el, hanem a társadalomból is kiszorította.

A tudománypolitika története bizonyítja, hogy a hatalom megszilárdításához, illetve a rendszer működtetéséhez mindkét totalitárius rendszernek nagy szüksége volt a természettudósok és a műszaki értelmiségiek közreműködésére. Annak ellenére, hogy a diktatúrák fontosnak tartották ezeknek az eliteknek a munkáját, a műszakiak és a természettudósok egy részét mégis eltávolították az általuk létrehozott rendszerből. E két, „értékesnek” tartott elitcsoport elismerése dacára több esetben osztály-, illetve faji alapokon nyugvó „kizáró” intézkedéseket is hoztak. A sztálini Szovjetunióban számos példáját látjuk a volt uralkodó osztályhoz kötődő természettudósok és mérnökök üldözésének. A hitleri Németországban is ehhez hasonló irracionális gyakorlat érvényesült, amikor alárendelték az antiszemitizmusnak a tudományos, illetve műszaki teljesítményt, és eltávolították a tudományos életből és a társadalomból a zsidó származású kiválóságokat, illetve a kommunistagyanús elemeket.

A „szalonképes” tudományos elitek átvétele, illetve „konvertálása” a rendszerváltozások idején azért lehetett viszonylag „zökkenőmentes”, mert az elitbe való bekerülésük és bennmaradásuk elsősorban nem politikai szempontok, hanem tudományos teljesítmé-

nyük figyelembe vételével történt. A tudományos kiválóság nemcsak presztízst jelentett a szellemi elitnek, hanem függetlenséget és anyagi biztonságot is garantált számukra. A tudományos elitbe tartozást, a tudósok szabadságát és viszonylagos jólétét a demokratikus társadalmi, politikai rendszerek többnyire biztosítani tudták. Azonban bármennyire is független a tudományos elit, még a legtisztább formában megvalósult pluralista demokráciában is csak relatíve valósulhat meg a „teljes” szabadság.

A tudománytörténet és a tudománypolitika számára ezért fontos annak vizsgálata, hogy milyen helyzetbe kerültek a magyarországi tudományos elitek a II. világháborút követő két rendszerváltás idején. A nemzetközileg is feltáratlan téma tudományos feldolgozása azért is szükséges, mert számos eddig nem ismert adatot, forrást, dokumentumot hasznosítva, új paradigmát teremtve mutatja be a politika és az egyes tudományos elitek viszonyát. Az eliteket elemző kutatók közül az elitelméletek megalkotói – G. Mosca és V. Pareto – az eliteknek a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyével és kiválasztódásával foglalkoztak, C. Wright Mills pedig az elitmozgásokat elemezte, amelyek az elit kialakulásához vezettek. A XX. század második felének elitkutatói – Gerd-Klaus Kaltenbrunnerrel az élen – sem folytattak olyan kutatásokat, amelyek a tudományos elitek és a politika viszonyát tárgyalták volna. Néhány szociológiai és politológiai dolgozattól eltekintve a különböző tudományos elitcsoportoknak – agrártudományi, bölcsész, gazdaságtudományi, jogi, közigazgatási, műszaki, orvos- és természettudományi – a politikához és a hatalomhoz, illetve egymáshoz való viszonyának konkrét, történeti feldolgozása mindeztől sem a magyar, sem a nemzetközi tudományos életben nem történt meg.

Kutatásunk az 1945–1948 közötti pluralista korszak elitpolitikájával foglalkozik, ugyanakkor kitér annak történeti előzményeire is. A kérdés feldolgozása a tudománytörténet számára azért is fontos, mert a két világháború közötti magyarországi politikai berendezkedés nem volt modell értékű demokrácia, ezért a tudományos elitek és a hatalom közötti kapcsolódások bonyolultabbak voltak, mint egy fejlett polgári berendezkedésű államban. A hatalom kultúrpolitikai lépései és tudománypolitikai céljai másfajta hatást gyakoroltak a tudósokra, mint egy tradicionális polgári demokráciában. Így fordulhatott elő, hogy – bár megvalósult az egyetemi autonómia és a tudó-

mány szabadsága – a hatalmi elithez közel állók Magyarországon jobb pozícióba kerültek, mint az uralkodó osztályhoz nem kötődő, netán más nézeteket valló tudósok. Sajátos helyzetben voltak a Horthy-korszakban a tudományos elitnek azok a tagjai, akiket a két világháború közötti hatalom – szakmai-tudományos felkészültségük révén – politikai-kormányzati pozícióba juttatott. Ezeknek az eliteknek nagy része a II. világháború után elvesztette a demokráciába való integrálhatóság „képességét”, ezáltal tudományosan és egzisztenciálisan is ellehetetlenült.

A kutatás azt is feltárja, hogy a II. világháború után sokféle külső hatás érte a szakmai-tudományos szempontok alapján különböző felfogású, többségében konzervatív politikai nézeteket valló magyar tudományos eliteket. A tudósok zöme komoly kihívásként élte meg az első, 1945–1946-ban lezajlott rendszerváltozást és a tudományos élet háború után elkezdett átalakítását. Ennél nagyobb megrázkódtatást okozott az elit nagy részének a népi demokrácia 1946 ősztől elkezdődött kiépítése, a „második rendszerváltozás”. Az „első rendszerváltozás” idején a pártok az elitekkel kapcsolatos politikájukban megközelítően azonos véleményt képviseltek, így az esetek többségében egyetértettek abban – ha kissé eltérő megközelítésben is –, hogy a demokratikus Magyarországon egy modern tudományos rendszert kell kialakítani. A népi demokrácia 1946 ősztől történt meghirdetése, majd ezt követően a proletárdiktatúra kiépítése már szembeállította egymással a polgári és baloldali erőket elitpolitikájukat illetően is.

A kutatásnak az is feladata, hogy konkrétan feltárja: milyen eliteket akart a politika a demokráciába integrálni, illetve mely tudományos csoportok voltak a rendszerváltozások „esélytelenjei”. A kérdésre egzakt magyarázatot csak úgy adhatunk, ha az egyes csoportokat ért kihívásokat konkrétan feltárjuk. Komplex elemzésre továbbá azért is szükség van, mert az elitek helyzetét nemcsak a politika (illetve a tudománypolitika) főbb irányai határozták meg, hanem a társadalmi és civil szervezetek, továbbá különböző tudományos csoportok és intézmények (így az egyetemek), valamint a Magyar Tudományos Akadémia stratégiai céljai is.

Általánosságban, a tudományos elitek és a politika közötti viszony elméleti megközelítése alapján elmondható: egy rendszerváltás során a leggyakrabban az ideológiailag semleges csoportok kerülnek a legjobb helyzetbe, míg a legrosszabb körülmények közé a hu-

mán- és a társadalomtudományok képviselői jutnak. E prekoncepció szerint a politikai támadásoknak a leginkább kitett tudományos csoportok – már az első rendszerváltás idején is – a hatalomhoz közelálló „ideologikus” tudományokat művelő elitek lettek volna. Így a humán- és társadalomtudományi elitek kerültek volna leginkább a politikailag motivált kritika középpontjába.

A magyar tudományos elitek és a politika 1945–1948 közötti viszonyának elemzése azonban mást tárt fel, mint amit az említett előfeltevés magában foglal. Az eltérés abból ered, hogy a vesztes háború, valamint a holokauszt következtében a megbukott konzervatív, illetve nyilas rendszerek után egy sajátos, nem szabályos helyzet állt elő a tudományos elitek lehetőségeit, valamint a velük kapcsolatos politikát illetően. E helyzet következményeként a régi tudományos eliteken belül – paradox módon – a legnagyobb „problémák” a legkevésbé ideologikus csoportnál, az orvostudományi elitnél jelentkeztek. E különös helyzetnek az a magyarázata, hogy a numerus clausus és Horthy-rendszer felsőoktatás- és tudománypolitikája több esetben „távol tartotta” az egyetemektől és az MTA-tól a felkészült, elsősorban zsidó származású és baloldali gondolkodású szellemi kiválóságokat. 1945-ben a demokrácia adta lehetőségek következtében az eddig mellőzött orvostudományi elit helyet igényelt magának az Akadémián és az egyetemi szférában. A háború után a magyar orvostudományi elitek belül így volt egy felkészült réteg, amely képes volt a régi elitet lecserélni. A régi orvostudományi elitet az „első rendszerváltás”, valamint az akadémiai és egyetemi reform során nagyrészt eltávolították.

A háború utáni magyar tudománytörténet sajátossága volt az is, hogy a származási és politikai szempontból a régi uralkodó osztályhoz leginkább kötődő agrártudományi elit ellen nem indult olyan méretű támadás, mint ami helyzetéből következően „elvárható” lett volna. Az agrártudományi elitet nemcsak politikai támadás, de nagyobb mértékű szakmai tudományos kihívás sem érte. A viszonylagos nyugalom magyarázatát abban látjuk, hogy a földosztás következtében létrejött birtokszerkezet és a kisparaszti gazdálkodás nem támasztott új típusú szakember-szükségletet, nem keletkezett társadalmi igény egy másfajta agrártudományi elitre. „Igény” esetén sem lett volna lehetőség kivel lecserélni a „régieket”.

Az agrártudományi elitel kapcsolatos megítélés csak a népi demokratikus politikai átalakulás követ-

keztében változott meg radikálisan. A kommunisták hatalomra jutása után, a diktatúra 1948-as kiépülésétől egyértelműen kimutatható, hogy a Magyar Kommunista Párt, illetve utódja, a Magyar Dolgozók Pártja sem politikailag, sem szakmailag nem tartott igényt a régi agrártudományi elitre. A tervezett szocialista nagyüzemi mezőgazdaság az új agrártudományi elitől várta az agrárszakemberek kiképzését, ezért a régi elitet el akarta távolítani. A „második rendszerváltás” után emiatt gyakorlatilag a teljes agrártudományi elitet lecserélték.

A bölcsész elit sajátos helyzetben volt Magyarországon. A magyar nemzeti kultúra fenntartásában, valamint a Magyar Tudományos Akadémia létrehozásában játszott meghatározó szerepe miatt a humán tudományok képviselői a tudományos intézményrendszer kiépülése óta döntő tényezői voltak az egyetemeknek és az MTA-nak. A magyar és a nemzetközi tudományos életben egyaránt bekövetkezett átrendezés következményeként, valamint a II. világháború utáni politikai változások hatására a bölcsész elitnek több kihívással kellett szembenéznie. A tudós társadalmon belül elsősorban a műszaki és a természettudományi elitek bizonyos csoportjai részéről érték támadások. A természettudósok a magyar tudományos élet átalakítása érdekében a világban végbement változásokra, a demokratikus átalakulásra és a gazdasági fejlődésre hivatkozva csökkenteni kívánták a humán tudományoknak a felsőoktatásban és a Magyar Tudományos Akadémián betöltött szerepét.

A tudományos élet modernizálása ezáltal politikai jelleget öltött, mert az átalakításért küzdő műszaki és természettudományos elit bizonyos csoportjai a tudomány területén politikai eszközök igénybevételére is hajlandóságot mutattak tudománypolitikai céljaik elérése érdekében. A humán tudósokkal folytatott harcban a természettudósoknak kedvezett, hogy olyan tudományos élet mellett érveltek, amely az országot és a magyar tudományt a nemzetközi fejlődés meghatározó irányához kívánta igazítani. A természettudósok pozícióit javította az is, hogy a baloldali politikai erőktől komoly támogatást kaptak. A politika és a természettudósok támadásai miatt a bölcsészek engedményekre kényszerültek.

A humán tudományok elleni támadások a baloldal, de különösen az MKP részéről az 1946 őszi bekövetkezett fordulat után fokozódtak. A kommunisták és a bölcsész-társadalomtudományi elit tagjai nem közeledtek egymáshoz. Ezt a problémát az MKP

különböző redisztribúciós intézkedésekkel próbálta kezelni. 1947 ősztől a kommunisták számára a konzervatív professzorok már elfogadhatatlanná váltak, ezért el akarták távolítani őket az egyetemokről és a Magyar Tudományos Akadémiáról. Az egyetemi és akadémiai „reformok” után lecserélték a „régirend” híveit. Az „átalakítások” azonban nemcsak a bölcsészeket érintették hátrányosan, hanem a tudományos elit más csoportjaira is negatív hatást gyakoroltak.

A háború után, a demokrácia kiépítése idején a politika részéről a legkisebb érdeklődés a gazdaságtudományi elitet kísérte. Sem a politikai pártok, sem a szakmai szervezetek nem dolgoztak ki reformjavaslatokat a közgazdászokképzéssel kapcsolatban. A gazdaságtudományi elitnek a politika számára nem volt relevanciája; egy-két professzort leszámítva a csoport tagjait nem érte támadás. A csoport nem került az érdeklődés fókuszába a Magyar Tudományos Akadémia átalakítása körül kibontakozó küzdelmekben sem. A pártoknak és tudományos közösségeknek a közgazdászokkal szembeni passzivitása mellett a kor szak jellemzője volt az is, hogy a gazdaságtudományi elit maga sem fejtett ki tudománypolitikai aktivitást. A gazdaságtudományi elit passzivitása nemcsak a tudományos közéletben nyilvánult meg, hanem a fokozatszerzés, a habilitáció területén is hasonló jelenségek mutatkoztak.

Miután az MKP 1946 őszen szakított a demokráciával, a kommunisták egyre bizalmatlanabban viszonyultak a gazdaságtudományi elithez. A párt implicit módon jelezte, hogy a jövőben nem lesz szükség a piacgazdaság kereteiben gondolkodó közgazdászokra. Majd 1948 elején az MKP nagyarányú támadást indított a gazdaságtudományi elit ellen. A kommunisták a legátfogóbb változásokat a közgazdászokképzés területén kívánták végrehajtani, amit az 1948. júniusi egyetemi reformtervezetben egyértelművé tettek: a pártnak olyan közgazdászokra volt szüksége, akik kifejezetten tervgazdasági oktatásban részesülnek, ahol nagy jelentőséget tulajdonítanak a világnézet oktatásnak. Az új egyetemet – két régi professzor kivételével – az MKP teljesen új tanári karral kívánta megvalósítani. A kinevezendő professzorok, az új gazdaságtudományi elit azonban – néhány esettől eltekintve – nem felelt meg az egyetemi tanári elvárásoknak. Egyesek későbbi pályájuk során bizonyították, hogy rendelkeznek tudományos kvalitásokkal, és az egyetemi oktatásra is alkalmasak.

A politikai pártok és a jogtudományi elit viszonya a többi tudományos eliteszettel összehasonlítva a legkevésbé volt konfliktusos. A politikai erők nem „foglalkoztak” a jogtudósokkal társadalmi fontosságuknak, továbbá az egyetemeken és az MTA-n tradicionálisan betöltött meghatározó szerepüknek megfelelően. Míg a többi eliteszettel – az igazolások és az 1945–46-os bélistázás idején – kiéleződött a harc, addig a jogtudományi elit még nem került a politika fókuszába. A jogtudományi elit „kevésbé kiemelt” szerepével és mellőzésével magyarázható, hogy az egyetemi és akadémiai reformjavaslatok között a jogászokképzés, illetve a jogtudomány a többi tudományterülettel összehasonlítva nem kapott különleges súlyt. Maga a jogtudományi elit is visszafogottan szerepelt a tudománypolitikai vitákban, és kevesen szereztek tudományos fokozatot. A professzori kinevezések kapcsán sem alakultak ki konfliktusok. A pártok között nem volt lényeges különbség a jogi elit megítélésével szemben.

Az 1946-os kommunista fordulat után folytatódott a jogtudományi elit és a jogászokképzés mellőzése. 1947 végétől azonban már láthatóvá vált, és az 1948-as reformtervben meg is fogalmazódott, hogy az MKP számára a fő cél a régi elit felszámolása, illetve marxista szemléletű jogászokkal való lecserélése. A párt a régi – tudományos szempontból kiváló – jogtudományi elitet el akarta távolítani az egyetemokről és a Magyar Tudományos Akadémiáról, és helyükre olyan jogászokat szándékozott kinevezni, akiknél nem a szakmai kiválóság, hanem a szocialista magasabbrendűségbe vetett hit dominált. A diktatúra kiépülése, majd az Akadémia 1949-es reformja után a tudományos elitek közül a legnagyobb csapás a jogászokat érte.

A műszaki tudományos elitet – az újjáépítésben játszott szerepe miatt – sem a politika, sem más tudományos elit részéről nem érte széles körű támadás az igazolások és a bélistázás idején. A műszaki tudományos elit egy részének kedvezett, hogy az MTA reformjának és modernizálásának központi kérdése a természet- és műszaki tudományok súlyának növekedése volt, amitől tudományos pozíciói javulását remélte az Akadémia. A kommunisták – az MKP III. kongresszusán meghirdetett fordulat után – azt várták a műszaki tudományok képviselőitől, hogy pozitívan viszonyuljanak a hároméves terv célkitűzéseivel. Cserébe a kutatások támogatását és a tudósok életkörülményeinek javítását ígérték. A párt redisztribúciós

lépései ellenére az MKP és a műszakiak közötti közeledés nem volt olyan mértékű, mint amit a párt elvárt – annak dacára sem, hogy az 1945–1946-os tudománypolitikai vitákban a műszakiak álltak a legközelebb az MKP-hez. A tartózkodás oka, hogy a műszaki tudományos elit többsége olyan politikai modellel rokonszenvezett, amely az angolszász demokratikus ideákhoz állt közel, és nem a népi demokratikus átalakulást irányító Magyar Kommunista Párt totalitáriánus eszméihez.

1947 őszén a pártok, így az MKP részéről csökkent az érdeklődés a műszakiak iránt. 1948 azonban ezen a téren is fordulatot hozott: a Magyar Kommunista Párt értelmiségi osztálya által június 8-án elkészített felsőoktatási reformtervnek éppen a mérnökképzés vált a legfontosabb és legkidolgozottabb részévé. A kommunista reform alapvető célja az volt, hogy a mérnökképzést a népi demokrácia és a tervgazdálkodás követelményeihez igazítsa. Az MKP politikai szempontból ezért nagy jelentőséget tulajdonított a mérnökképzésnek: a hároméves terv vezető műszaki kádere lett az olyan mérnök, aki nemcsak szakmailag, hanem politikailag is jól iskolázott.

A reform részeként a párt nagyarányú személyi változásokat kívánt végrehajtani a műszaki felsőoktatásban. A széles körű változtatás azzal függ össze, hogy a Műegyetem 4 karának 52 tanszékén egyetlen professzor sem volt a kommunista párt tagja. Az egyes területeken szakmailag indokolt reformterv azonban többnyire nem szakmai-tudományos szempontok alapján, hanem hatalmi érdekek mentén készült. Ennek megfelelően: a professzori kinevezések fontos politikai kérdéssé váltak az átalakítandó műszaki egyetemen. A régi professzorok többségét ezért lecserélték.

Az 1948-tól igen „aktív” tudománypolitikát folytató MKP-t az MTA-tagsággal rendelkező műszaki elithez való viszonyában a passzivitás jellemezte. Így e téren még az 1948-as tagválasztásnál is többé-

kevésbé szinkronban volt a tudományos teljesítmény és a baloldali elkötelezettség. A műszaki pályán lévő akadémikusoknál a tisztogatás sem volt olyan mértékű, mint más eliteknél. A fordulat után megválasztott mérnök-akadémikusok közül az 1949-es akadémiai „reform” során csak két főt fosztottak meg tagságától.

Összegzés és kitekintés

Kutatásunk új paradigmát teremtve mutatja be a politika és az egyes tudományos elitek viszonyát a kommunista diktatúrát megelőző politikai pluralizmus korszakában. Általa képet kapunk arról, hogy a demokrácia 1945–1946 közötti létrehozása milyen érdekazonosságot eredményezett, valamint, hogy a diktatúra 1946–48-ban történt kiépítése miként élezte ki az ellentéteket a politika és a tudományos élet résztvevői között. A kutatás megismertet az elitek egymás közötti harcával – úgy, hogy közben feltárja a különböző tudományos elitesoportok érdekazonosságát is. Bemutatja, hogy a tudósok zöme komoly kihívásként élte meg az első, 1945–1946-ban lezajlott rendszerváltozást (illetve a tudományos életnek a háború után elkezdett átalakítását), és arra is rávilágít, hogy ennél nagyobb megrázkódtatást okozott az elit nagy részének a népi demokrácia 1946 ősztől kezdődő kiépítése, a „második rendszerváltás”.

A „második rendszerváltás” fontos sajátossága volt, hogy a tudományos elitnek az a része, amely a háború után tudományos elképzelései megvalósulásának legfőbb garanciáját a baloldal támogatásában látta (de nem annyira meggyőződésből, inkább csak pragmatikus megfontolásból), ekkor kezdte megváltoztatni álláspontját. A kommunista torzulások hatására 1947-től számos tudós szakított korábbi tudománypolitikai véleményével. Az ezt követő időszakban közülük nem kevesen döntöttek úgy, hogy nem működnek együtt a kiépülő új rendszerrel, ehelyett külső vagy belső emigrációba vonulnak.

Iratkozzon fel a Magyar Napló levelezőlistájára!

Küldje el nevét és e-mail címét az info@magyarnaplo.hu e-mail címre, vagy iratkozzon fel honlapunk Hírlevél rovatában: www.magyarnaplo.hu